

REINHARD IBLER

ARNE NOVÁK A ČESKÝ LITERÁRNĚVĚDNÝ STRUKTURALISMUS

Otázka, v jakém poměru stojí Novákova filologická a kritická činnost ke koncepci českého strukturalismu, není jednoduchá a uspokojivá odpověď by předpokládala podrobné studium všech kontaktů mezi oběma koncepcemi, především obsáhlé prozkoumání recepce Novákovy tvorby hlavními představiteli pražského literárněvědného strukturalismu. Složitost problému spočívá i v tom, že v obou případech nejde o úplně homogenní systémy, nýbrž o koncepcce s určitým stupněm vnitřní rozdílnosti a rozmanitosti, a především s vyhraněnými rysy evolučních transformací.¹ Můj krátký příspěvek může proto mít jen velmi skromné cíle. Vybírám si spíše pragmatický způsob zpracování problému a chci na příkladu vybraných výpovědí hlavních představitelů českého strukturalismu najít několik základních kritérií determinujících jejich vztah k Novákovi. Přitom se omezují na práce Jana Mukařovského a Felixe Vodičky.

Pokud je mi známo, je většina úsudků strukturalistických badatelů o Novákovi dost kladná a také brněnský profesor pro českou literaturu, jenž byl mj. členem Pražského lingvistického kroužku, psal o mladých učencích s respektem, se zájmem, s blahovůlí, i když se k jejich zpočátku přísně filologické metodice choval rezervovaně. Když Mukařovský uváděl ve svém článku *Poetika* z roku 1937 pro *Ottův slovník* hlavní zdroje, které přispěly ke vzniku strukturalistické koncepce, jmenoval ruský formalismus a českou tradici tzv. herbartovského formalismu (Durdík, Hostinský, Zich), dále knihy a eseje F. X. Šaldy, a konečně poznamenal: „Sluší také vzpomenout literárních historiků A. Nováka a O. Fischera, kteří – na rozdíl od literární historie starší – věnují od počátků své vědecké tvorby podnětný zájem umělecké stránce poezie“ (Mukařovský 1982: 21).

1 Co se týče filologického přístupu Arna Nováka, tak se „od počáteční metody sociologicko-pozitivistické [...] zpracoval k metodám duchovědným, požadujícím při analýze literárního díla hlavně uplatnění kritérií psychologických nebo estetických či mravních.“ Jeho „vztah k české literatuře se vyvíjel od skeptického literárního evropanství až k obdivnému literárnímu tradicionalismu“ (Kopecký 1993: 46). – K evoluci estetického myšlení a literárněvědné metodiky Jana Mukařovského srov. Schmid 1989.

V této výpovědi jsou pozoruhodné dva aspekty. Na jedné straně je to integrace Novákových (i Fischerových) literárněhistorických příspěvků do vlastního systému *nové literární historie* (na rozdíl od starší, pozitivistické), tj. vlastní strukturalistická koncepce je pojímána jako součást většího systému, k němuž patří i literárněvědné a kritické výkony bezprostředních předchůdců. Na druhé straně nacházíme v uvedeném citátu poukaz na to, v čem Mukařovský spatřoval podstatné shody s literárněvědným myšlením svých předchůdců, a to je v první řadě společný zájem o vlastně literární, umělecké hodnoty díla. Úhrnem řečeno, bylo to opoziční postavení vůči dominanci pozitivistických metod, které spojilo strukturalismus s pracemi Nováka, Šaldy, Fischera aj., i když v jednotlivých koncepcích samozřejmě existují i zřetelné rozdíly: „S nejrůznějšími modifikacemi pozitivismu se nejradikálněji dokázali rozejít – ještě před systémovou opozicí z řad formalistů a pozdější strukturální školy – pouze někteří jednotlivci, jako byli A. Novák nebo F. X. Šalda, kteří z rozmanitých pozic kritizovali tradiční akademický scientismus a ‚sběratelství faktičků‘, na druhé straně však zaujímal vlastní stanovisko vůči ortodoxní linii strukturalismu či intuitivistickým iracionalistům“ (Pospíšil / Zelenka 1996: 67).

Za jeden z hlavních rysů novější české literární vědy pokládá Mukařovský skutečnost, že badatelé obracejí zřetel přednostně na jazykovou stránku uměleckého díla (včetně ontologických a funkčních aspektů básnického jazyka),² a opětovaně se v této souvislosti odvolává na Novákovy rozbory Máchových a Nerudových textů. Tak se stalo např. Novákovo pozorování jevu tzv. „barevné kombinace“ v Máchově *Krkonošské pouti* (*Máchova Krkonošská pouť*, 1911) jedním z nejdůležitějších základů pro funkční chápání fenoménu „hromadění adjektiv“ u Máchy „jako prostředku uvolňujícího významovou soudržnost kontextu“, o kterém píše Mukařovský ve své studii *Genetika smyslu v Máchově poezii* (1938, Mukařovský 1982: 528)). Zejména však jsou často předmětem reference v knihách a článcích strukturalistických autorů různé práce A. Nováka o Janu Nerudovi. Velice podnětné pro Mukařovského byly Novákovy studie o jazyku v literární tvorbě Jana Nerudy. Byl to především Novák, který poznal jazykové inovace J. Nerudy, jenž podle jeho mínění „našel umělecky a slohově [...] pravdu a ryzost básnického výrazu českého“ (Novák 1995: 525) tím, že na jedné straně uvedl prozaický výraz do básnického jazyka své lyriky,³ kdežto na

2 Srov. Mukařovského recenzi knihy německého filologa J. Petersena *Die Wissenschaft von der Dichtung (Nové německé dílo o základech literární vědy)*, 1939). Recenzent konstatuje velký „metodický rozdíl mezi českou a německou literární vědou“, který se projevuje v tom, že „česká literární věda přikládá básnickému jazyku při rozboru díla odedávna důležitost velmi značnou“. A dále: „Významnější je však ještě rozdíl v pojmání podstaty a úlohy básnického jazyka“ (Mukařovský 1982: 341).

3 Ve svém článku *Poznámky k sociologii básnického jazyka* (1935) pojednává Mukařovský mj. o problému mluvy městského lidu v Nerudově poezii a přitom se zmiňuje o Novákových *Studích o Janu Nerudovi*. – Felix Vodička zdůrazňuje Novákovy zásluhy v procesu nového ocenění uměleckého výkonu J. Nerudy. Především Novákova známá monografie *Jan Neruda* (1910) směřuje „k nové konkretizaci díla Nerudova a k jeho estetickému hodnocení“ (Vodička 1998: 294). Novákovu tezi o prozaizaci básnického jazyka u Nerudy rozvíjí v této souvislosti dále: „Celá sbírka je uvědomělou kritikou starší poetiky, jež ztotožňovala poezii s idealizací.

druhé straně značně lyrizoval prózu.⁴ I Novákova citlivost pro jiné strukturální vztahy uvnitř literárních děl byla strukturalistům vzorem, což je zvláště vidět na úrovni kompozice, např. při analýze větších Nerudových poetických výtvorů jako *Prosté motivy* nebo *Balady a romance*, na jejichž vnitřní vztahy a částečně cyklické struktury Novák upozornil (srov. Mukařovský 1982: 599–600).

Co se týče komponentů literárního procesu, tu se hlavní rozdíly mezi Novákovými literárními názory a koncepcí strukturalismu vyskytují ve sféře produkce. Zatímco strukturalističtí badatelé vždy pojednávali o této problematice jako o velmi komplexním jevu,⁵ který se skládá z různých složek a různých fází (autor jako osobnost své doby, jako tvůrce životního díla, jako tvůrce konkrétních textů, autorovo vědomí jako součást díla atd.), posuzoval Novák instanci autora spíše apriorním a intuitivním způsobem. Instinkt, cit (nebo citlivost), vkus aj. jsou kategorie, které pro něho tvoří základní měřítko hodnocení autorova výkonu a které nacházíme nejen v jeho kritických pracích, nýbrž i v jeho literárněhistorických knihách a článcích.⁶ V takovém názoru se odrážejí určité vlivy nietzscheovského individualismu (srov. Pospíšil/Zelenka 1996: 53), především však i antipozitivismu a impresionismu. Jakousi spojnicí mezi koncepcemi Nováka a strukturalistů je však přiznání hlubokého vnitřního vztahu mezi literárním textem a aktem jeho produkce (což např. formalisté více méně ignorovali).

Jak víme, literárněvědný přínos strukturalismu nespočívá jen v novém pojmání uměleckého díla. Předmětem základního přeorientování byla i literární historie, a to z teoretického i praktického pohledu (systémové chápání procesu literární evoluce, nové hodnocení dějin především české literatury). Právě v této oblasti strukturalisté vděčí za mnoho Novákovým pracím. Na rozdíl od pozitivistických literárních historiků usiloval Novák o nové chápání evolučních souvislostí ve vývoji české literatury a mimo to o novou periodizaci literárních dějin. Vodička zdůrazňuje, že vzhledem k periodizačním hlediskům „teprve [...] v pojetí Novákově“

Všecky tradiční pojmy, hodnota života, láska, ideál, smysl dění, věčnost, víra, vlast, země, ctnost, sociální harmonie, chudoba jsou vykládány tak, že jsou demaskovány, zbaveny idealistického a iluzionistického oparu a podrobeny analytickému rozboru“ (tamtéž: 295).

4 Např. v článku *Básník* píše Mukařovský s explicitním poukazem na Nováka: „[...] Neruda stejně prozaizoval lyriku (zejména ‚snížením‘ slovníku), jako lyrizoval prózu“ (Mukařovský 1982: 262).

5 „[...] má struktura autorova i svou vlastní vývojovou problematiku, již poznat znamená pochopit i osobnost tvůrce z hlediska jeho úsilí a vývoje literárního. Takto se dostáváme z okruhu autora do okruhu ‚básníka‘, který plní z hlediska obecného nebo dobového vývoje literární struktury svou tvorbu jistou funkcí. Sledujeme jeho literární záměr i výsledek v díle a pozorujeme, jakým způsobem básník svou tvorbou přispěl k proměně literární struktury“ (Vodička 1998: 70). – K problematice autora literárního díla srov. mj. i Červenka 1978: 26–32, 169–174.

6 Na příkladu kritického postoje Nováka k Nerudovým *Písňím kosmickým* demonstruje F. Vodička význam kategorie ‚osobnosti‘ v Novákově literárněvědném a kritickém systému. Centrální postavení tohoto pojmu vyplývá z předpokladu, že – podle Novákovy mínění – „[...] poezie má být zaměřena na výraz vnitřního života básníka. Jestliže to nespĺňuje, [...] pak nejsou ani dány podmínky pro kladné hodnocení [díla]“ (Vodička 1998: 305–306). Nebezpečí takové koncepce vidí Vodička v tom, „že významová interpretace daného díla se přesouvá do zcela nového významového plánu, ačkoliv k tomu sám text podnět nedává“ (tamtéž: 306).

pronikalo „autonomní hledisko literárněestetické“ (Vodička 1998: 66). Nový pohled na literaturu vůbec umožnil Novákovi a Šaldovi, později i Jakobsonovi a Mukařovskému, že „proti [Palackého a Masarykovu, pozn. R. I.] pojetí české literatury jako pouhé ilustrace protestantských a demokratických idejí“ postavili „konkrétní analýzu poetiky a změnili obraz vývoje české literatury (docenění staroslovenské vzdělanosti na Moravě a v Čechách, středověkého českého básnictví gotického a českého baroka)“ (Pospíšil/Zelenka 1996: 13). To platí i pro hodnocení obrozené literatury, její vztah ke kulturním směrům jako klasicismu nebo romantismu, roli K. H. Máchy v tehdejší literární proces. Se svými novými literárněhistorickými názory fungoval Novák poněkud jako spiritus rector nových tendencí v této oblasti.

Je známo, že Novák ve svých pracích až do začátku dvacátých let polemizoval proti – podle svého mínění romantickému – názoru o obrození jako „o periodě úplně nové, o úplně novém údobí života národního“ (Novák 1901: 4) a žádal namísto úzce nacionálního pohledu integraci problému do široké situace evropské kultury v 18. a 19. století. Toto zpracování brizantního tématu bylo základem pro nové koncepce obrození u Felixe Vodičky a dalších literárních historiků v 20. století. V této souvislosti jsou zajímavé i různé Novákovy práce, v nichž autor kritizuje stereotypy a mýty, které se vytvořily kolem proslulých básníků jako Nerudy nebo Máchy. Co se týče např. Máchova byronismu, podle Novákovy (a s ním později i Jakobsonova) mínění nestačí pouze hledat motivické shody mezi Máchou a Byronem, nýbrž je nutné intenzivně zkoumat vnitřní, tj. myšlenkové a estetické vztahy. Kromě toho poukazuje na systémovost, se kterou byla literární osobnost K. H. Máchy za básníkovy života kompromitována tenkrát směrodatnými kritiky. Ve svém článku *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty* (1936) uvádí Mukařovský příklad z Novákovy přednášky, v níž šlo o Chmelenského odmítnutí *Máje*: „Velmi správně ukázal Arne Novák v své přednášce o dějinách české kritiky, pronesené v Pražském lingvistickém kroužku (duben 1936), že např. Chmelenského záporný posudek *Máje* není jen projevem nahodilé osobní nelibosti kritika k Máchovu dílu, ale zároveň a hlavně – v kontextu ostatní kritické činnosti Chmelenského i jeho teoretických názorů o úkolech kritiky – projevem snahy úzkého tehdejšího literárního prostředí zamezit příliv nezvyklých estetických hodnot, které by rozhodovaly vkus a ideologii tohoto prostředí; charakteristické je, že skutečně téměř v této chvíli nebo o málo později dochází k rozšíření čtoucího publika i po stránce sociální příslušnosti, jak rovněž ukázal Arne Novák v citované přednášce“ (Mukařovský 2000: 127).

Ačkoliv by bylo k dispozici ještě dost dalších příkladů, chci zůstat u uvedených aspektů. Novákův přínos literární vědě a kritice, dějinám české literatury jakož i teorii a metodám literární historie je důležitou součástí velkého „dialogu“, který se konal v průběhu celého 20. století a který byl předpokladem vysoké kvality české filologie a bohemistiky v tomto století. Zejména dnes, kdy patří k hlavním úkolům nových generací českého literárněvědného strukturalismu hledat své kořeny, bylo na místě nezapomenout na jméno Arna Nováka.

LITERATURA

ČERVENKA, Miroslav

1978 *Der Bedeutungsaufbau des literarischen Werks* (München: Wilhelm Fink Verlag)

KOPECKÝ, Milan

1993 Literárněvědná bohemistika na Filozofické fakultě MU ve 20. a 30. letech, in *Brněnská věda a umění meziválečného období (1918–1939) v evropském kontextu* (Brno: Masarykova univerzita), s. 45–47

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1982 *Studie z poetiky* (Praha: Odeon)

2000 *Studie I* (Brno: Host)

NOVÁK, Arne

1901 Obrození či vzkříšení? in *Obzor literární a umělecký* 3, s. 1–4.

NOVÁK, Jan V. – NOVÁK, Arne

1995 *Přehledné dějiny literatury české* (Brno: Atlantis)

POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš

1996 *René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturální estetiky* (Brno: Masarykova univerzita)

SCHMID, Herta

1989 Das ‚Drei-Phasen-Modell‘ des tschechischen Strukturalismus, in *Issues in Slavic Literary and Cultural Theory*, ed. K. Eimermacher, P. Grzybek, G. Witte (Bochum: Universitätsverlag), s. 107–152

VODIČKA, Felix

1998 *Struktura vývoje. Studie literárněhistorické* (Praha: Dauphin)

ARNE NOVÁK UND DER TSCHHECHISCHE LITERATURWISSENSCHAFTLICHE STRUKTURALISMUS

Während der Einfluss des russischen Formalismus und der tschechischen Tradition des Herbartismus auf Jan Mukařovský und andere Vertreter des Prager Strukturalismus mittlerweile gut untersucht ist, sind weitere unbestrittene Inspirationsquellen wie das literaturkritische und literaturgeschichtliche Schaffen von F. X. Šalda, Otokar Fischer und Arne Novák bislang wenig erforscht. Der vorliegende Beitrag setzt sich zum Ziel, an einigen ausgewählten Beispielen die Wahrnehmung und Rezeption von Werken Arne Nováks durch bedeutende tschechische Strukturalisten wie Mukařovský und Felix Vodička zu erfassen. Dabei zeigt es sich, dass es vor allem Nováks Konzentration auf sprachliche, kompositorische und ähnliche literarische Gestaltungsformen im Schaffen bedeutender tschechischer Autoren wie Mácha oder Neruda ist, die seine Arbeiten für den frühen Strukturalismus interessant machten. Darüber hinaus war es sein innovativer Blick auf die Abläufe und Perioden der tschechischen Literaturgeschichte, die das spätere strukturalistische Evolutionsmodell, wie es vor allem Vodička entwickelte, entscheidend beeinflussten.

